

Vicky Davis, *Central Asia in World War Two. The Impact and Legacy of Fighting for the Soviet Union*, Bloomsbury Academic, London-New York-Oxford-New Delhi-Sydney 2023, ss. 408.

To paradoksalne, że nasza wiedza o przebiegu II wojny światowej – największego konfliktu ubiegłego stulecia, którego wynik zaważył na kształcie systemu międzynarodowego przez kolejne dziesięciolecia – wciąż zawiera tak wiele luk. Vicky Davis błyskotliwie wypełnia przynajmniej jedną z nich, kreśląc obraz tego, jak wojna oddziaływała na mieszkańców Azji Centralnej: regionu stanowiącego zaplecze głównego teatru zmaganiań niemiecko-radzieckich.

Postrzeganie Azji Centralnej jako bezpiecznych „tyłów” frontu może być zresztą złudne, zarówno w wymiarze geograficznym, jak i społecznym. Pięć składających się na nią republik zajmuje bowiem przestrzeń sięgającą od granicy chińskiej i afgańskiej na południowym wschodzie po przedpola Uralu i dorzecze Wołgi na północnym zachodzie. Przynajmniej zatem w trakcie boju o Stalingrad mieszkańcy zachodniej części Kazachskiej SRR na własnej skórze odczuwali bliskość walk i zaciekle lotnicze ataki niemieckie, mające zdeorganizować radzieckie zaplecze i utrudnić obronę miasta. Z drugiej strony ich rodacy w odległych wioskach u podnóża Tien-Szanu – pasma górskiego oddzielającego ZSRR od Chin – z trudem zdobywali jakiekolwiek wieści z frontu, docierające tu nie tylko z opóźnieniem, ale też przefiltrowane przez radziecką propagandę.

Specyfika Azji Centralnej – obszaru nieokupowanego i nieobjętego bezpośrednimi starciami, ale mocno doświadczonego przez wojnę – wpływa na strukturę książki. Zaledwie pierwsza część pracy Vicky Davis poświęcona jest działaniom zbrojnym, widzianym z perspektywy zmobilizowanych do Armii Czerwonej mieszkańców regionu. Druga podejmuje z kolei różne aspekty życia na zapleczu frontu: gospodarkę wojenną, wpływ wojny na los rodzin zmobilizowanych, oddziaływanie maszyny propagandowej oraz piętno, jakie wojna odcisnęła na kulturze

Azji Centralnej. Trzecia część stanowi studium wielkich przemieszczeń ludności, świadkiem których w latach 1941–1945 stała się Azja Centralna: obejmuje ewakuację mieszkańców zachodniej części ZSRR, przemarsz Armii Andersa przez region, ale też deportacje narodów oskarżonych przez stalinowskie władze o współpracę z III Rzeszą. Ostatnia – czwarta – część podejmuje próbę zebrania dziedzictwa wojny w Azji Centralnej, zwłaszcza w kulturze, edukacji i w obszarze polityki pamięci.

Vicky Davis odświeża spojrzenie na II wojnę światową na radzieckich „tyłach”, sprowadzając ją na poziom indywidualnych doświadczeń. Setki osób, których perypetie wojenne zostały zebrane przez autorkę w ciągu czterech lat prac nad książką, ożywiają narrację, równoważąc dominujący w przypadku studium element faktograficzny czy statystyczny: „celem książki jest między innymi rozważenie punktu widzenia zwykłych obywateli – indywidualnych osób stojących za statystykami – którzy zostali uwikłani w sowiecką historię nie z własnej winy” (s. 11).

Przywoływane przez Vicky Davis indywidualne historie układają się w zbiorowe doświadczenia wojenne. Znaczna część wspomnień dotyczy zmobilizowanych, którzy – pokonując niewyobrażalne dla siebie do tej pory odległości – trafiali na front najczęściej bez minimalnego przygotowania: fizycznego, technicznego, logistycznego, ale też językowego:

Ci naiwni młodzi mężczyźni nieposiadający nawet podstawowego wykształcenia byli słabo przygotowani do walki w nowoczesnej wojnie, ledwo rozumieli rozkazy wykrzykiwane po rosyjsku przez dowódców i czuli się zagubieni, żyjąc i walcząc wśród ludzi z zupełnie innej kultury, którzy ich samych uważali za obcych (s. 42).

Przerażenie niezrozumiałym dla nich i brutalnym konfliktem, w połączeniu z obecnością słabo maskowanych w armii radzieckiej stereotypów na temat „dzikich” Azjatów skutkowało charakterystycznym dla mieszkańców Azji Centralnej wycofaniem względem ich słowiańskich „towarzyszy” frontowych. Vicky Davis wyraźnie staje tu po stronie żołnierzy z Azji Centralnej:

(...) którzy byli zazwyczaj spokojniejsi i łagodniejsi niż żołnierze rosyjscy, trzymali się zatem w małych grupach etnicznych i językowych. Byli też wyraźnie zdemoralizowani trudnymi warunkami pogodowymi na froncie, a ich słaby rosyjski uniemożliwiał integrację i prowadził do bezpodstawnych oskarżeń o zacofanie (s. 65).

Z podobną empatią Vicky Davis opisuje los pozostałych na miejscu mieszkańców Azji Centralnej: zmobilizowanych do działań na rzecz walczącej armii, przyjmujących ewakuowaną z europejskiej części ZSRR ludność, uruchamiających na miejscu zakłady przemysłowe, wywiezione z terenów zagrożonych okupacją niemiecką. Brytyjska autorka nie poprzestaje na podręcznikowym ujęciu życia społecznego Azji Centralnej z lat 1941–1945. Zasadniczy trzon pracy stanowią zatem traumatyczne doświadczenia będące udziałem tych, którzy zostali na miejscu: rodzin, pozbawionych dotychczasowego głównego żywiciela; kobiet i dzieci, podejmujących pracę ponad siły pod naciskiem maszyny państwowej i w rytm patriotycznej propagandy; przeludnionych miast, zmagających się z napływem kolejnych fal ewakuowanych; odległych prowincji, do których nieoczekiwanie docierają przymusowo deportowane społeczności „wrogów narodu”.

Wykorzystanie przez Vicky Davis wspomnianego wyżej instrumentarium historii oddolnej, choć samo w sobie nie stanowi analitycznego *novum*, staje się nim w kontekście badań nad dziejami byłego Związku Radzieckiego. Obawa przed rewizją państwowocentrycznego ujęcia dziejów (zwłaszcza XX wieku) jest bowiem silnie zakorzeniona w tamtejszych społeczeństwach. Przetrwała ona rozpad ZSRR, wzmacniana przez niechętnie swobodnym dyskusjom o przeszłości postkomunistyczne reżimy polityczne. Tym większa zasługa Vicky Davis, której kilkuletnie badania wiązały się również z budowaniem zaufania jej rozmówców i posiadaczy wojennych archiwaliów.

Kirgistan, w którym autorka zebrała szczególnie wiele relacji, jest na mapie centralnoazjatyckiej otwartości wobec dyskusji o przeszłości nieprzypadkowym wyjątkiem: „Jeśli znaczna część tej pracy koncentruje się na Kirgistanie, to dzięki bogactwu materiałów historycznych ukrytych w issyk-kulskich archiwach: w rzeczywistości jest to czyście złoto!” (s. 11). W istocie Kirgistan, który w ciągu ostatnich trzech dekad wykonał wiele ostrych zakrętów transformacyjnych, stanowi wciąż najszerzej uchylone okno, dające możliwość zrozumienia problemów mieszkańców Azji Centralnej.

Vicky Davis, charakteryzując wszystkie zjawiska, uwzględnia poprzedzające wojnę dziesięciolecie rosyjskiej ekspansji w regionie. Zauważa przy tym, iż kolonialny stosunek Rosjan do ludności miejscowej (określanej pogardliwym mianem „inorodców”) nie wygasł po rewolucji październikowej, mimo zapewnień bolszewików. Przyjęta przez autorkę strategia zbliżania naukowego obiektywu do konkretnych osób i ich osobistego doświadczenia nie przeszkadza jej jednak

w dostrzeżeniu najistotniejszych ogólnospołecznych następstw konfliktu, niekoniecznie tylko negatywnych. Wielokrotnie podkreśla zatem, iż cztery lata wojny uczyniły o wiele więcej dla integracji mieszkańców regionu z resztą kraju niż poprzedzające ją dwa dziesięciolecia władzy radzieckiej.

Przyspieszona nauka języka rosyjskiego w warunkach wojennych, podniesienie poziomu wiedzy technicznej w oparciu o pracę w ewakuowanych do regionu zakładach przemysłowych, bezpośredni kontakt z kulturą rosyjską i jej przedstawicielami, ale też nagła i wymuszona przez okoliczności zewnętrzne zmiana społecznej roli kobiety – wszystko to założyło fundamenty nowego autowizerunku regionu po 1945 roku:

Doświadczając służby w armii i poznając kulturę słowiańską, przywieziona przez ewakuowanych, ludność Azji Środkowej stała się bardziej kosmopolityczna. Forsowana przez władze edukacja techniczna i towarzysząca jej kampania modernizacji sprawiła, że pod koniec II wojny światowej mieszkańcy regionu byli zdecydowanie lepiej zintegrowani ze społeczeństwem radzieckim (s. 212).

Analiza „modernizacji poprzez wojnę” – zarówno nieintencjonalnej, jak i tej zamierzonej przez władze – stawia Vicky Davis w jednym rzędzie z takimi autorami, jak: David L. Hoffmann¹, Sheila Fitzpatrick² czy Natalya Chernyshova³. Rozwinęli oni w zachodnich badaniach nad dziejami Związku Radzieckiego wątek odgórnej modernizacji społecznej i jej skutków w życiu jednostek i społeczeństw: niepozbowiony krytycyzmu wobec kolonialnego podłoża takiego unowocześnienia, wolny zarazem od charakterystycznego dla autorów radzieckich elementu ideologizacji w opisie i ocenie przeszłości.

Vicky Davis rzuca światło na szereg problemów wygenerowanych przez konflikt, ale dotąd zbyt słabo rozpoznanych w zachodnich badaniach obszaru postradzieckiego. Eksponuje rolę kobiet: zarówno walczących na froncie, jak i tych, które obarczone zostały nowymi obowiązkami pod nieobecność ojców, mężów czy synów. Opisuje też liczne przypadki antysemityzmu: otwartej niechęci wobec napływają-

¹ D.L. Hoffmann, *Cultivating the Mass. Modern State Practices and Soviet Socialism 1914–1939*, Cornell University Press, Ithaca 2011.

² S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times – Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, New York-Oxford 1999 (polski przekład: S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012).

³ N. Chernyshova, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*, Routledge, London-New York 2013.

cej z zachodu i przerażonej hitlerowską polityką eksterminacji ludności żydowskiej. Skrupulatnie naświetla wreszcie los narodów „ukaraniych” za przypadki współpracy z Niemcami i deportowanych do Azji Centralnej⁴, nie wahając się przy tym używać najmocniejszych kwantifikatorów: „Prowadzona przez reżim stalinowski kampania czystek etnicznych na masową skalę miała bez wątpienia charakter ludobójczy” (s. 307).

Praca Vicky Davis, mimo iż bazuje na materiale archiwalnym sprzed ośmiu dekad, pozostaje przy tym zaskakująco aktualna. Autorka ekstrapoluje swój drobiazgowy opis wielkich przemieszczeń ludności: ewakuowanej i deportowanej do Azji Centralnej, na symboliczne dziedzictwo całego regionu, będącego świadkiem ciągłych, naturalnych i przymusowych, migracji:

Mobilność ponownie stała się normą społeczną po rozpadzie Związku Radzieckiego, gdy wielu etnicznych Rosjan opuściło Azję Centralną. Podążając za nimi na zachód, tysiące rdzennych mieszkańców regionu stało się dobrowolnymi migrantami ekonomicznymi, podróżującymi do Moskwy w poszukiwaniu pracy. Następnie jednak doszło do zauważalnego exodusu obywateli Rosji do państw regionu, napędzanego chęcią ucieczki przed konsekwencjami rosyjskiej inwazji na Ukrainę w 2022 r. (s. 308).

Analogie względem wydarzeń wojny rosyjsko-ukraińskiej powracają podczas lektury książki Vicky Davis częściej. Widoczne są w opisie niezmienniej od lat wojennej polityki Moskwy: w obrazach mniejszości narodowych i więźniów, siłą mobilizowanych do armii. Dostrzegalne są też w nonszalancji, z jaką rosyjscy dowódcy rzucają ludzkie masy do bezsensownej walki na froncie: „Wielu mężczyzn i kobiet zginęło śmiercią bohaterską. Zbyt wielu innych potraktowano jedynie jako ‘mięso armatnie’”(s. 59).

Warto na koniec ocenić walory poznawcze książki Vicky Davis z punktu widzenia polskiego czytelnika i polskich badań regionu. Niewątpliwą zaletą pracy jest zwrócenie uwagi na doświadczenie, jakie było udziałem Polaków deportowanych do Azji Centralnej od schyłku lat trzydziestych oraz na losy Armii gen. Andersa, dokonującej prze-marszu przez region w 1942 roku w drodze do Persji. Te zagadnienia rzadko poruszane są w zachodniej historiografii. Patrząc natomiast

⁴ Nie sposób przy tej okazji nie wspomnieć o tym, iż w polskiej literaturze przedmiotu lukę tę wypełniła już dawno świetna praca Stanisława Ciesielskiego, Grzegorza Hryciuka i Aleksandra Srebrakowskiego: *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, Wrocław 1993/1994.

z perspektywy analitycznej, praca brytyjskiej autorki podkreśla niewykorzystany wciąż potencjał, drżący w polskich badaniach nad Azją Centralną i zarazem trapiący je od lat problemy.

Tematyka, która stała się kanwą opowieści Vicky Davis, była obiektem zainteresowania polskich badaczy już w latach osiemdziesiątych. Stworzone wówczas syntetyczne ujęcie dziejów Azji Centralnej autorstwa Zygmunta Łukawskiego⁵ zostało jednak zamknięte na okresie rewolucyjnym, autor bowiem obawiał się ingerencji cenzury w swoją – nazbyt swobodną wobec wymogów ideologicznych – interpretację kolonialnych poczynąń Rosjan. Z kolei prace Elżbiety Szczepanik⁶, powstające pod auspicjami Polskiej Akademii Nauk, dotyczyły wprost problemów, które dzisiaj odkrywa Vicky Davis. Wydane jeszcze przed 1989 rokiem, z konieczności bazowały wyłącznie na ograniczonej dostępności źródeł rosyjskojęzycznych, w dodatku ujmujących problematykę w myśl kanonów marksizmu-leninizmu.

Rozpad ZSRR nie ułatwił zadania polskim badaczom, bowiem nowe republiki, zarządzane przez elity postkomunistyczne, okazały się równie niechętne obiektywizacji wiedzy o własnej przeszłości. Doświadczyli tego autorzy ambitnego projektu naukowego „Współczesna Azja Centralna”, którzy pod kierunkiem prof. Tadeusza Bodio wydali serię prac poświęconych każdej z centralnoazjatyckich republik, we współpracy z uczonymi z regionu⁷. Kooperacja okazała się na tyle niełatwa, że publikacje te pominęły kluczowe wydarzenia związane z historią dwudziestego stulecia. Dopiero późniejsze monografie, sygnowane wyłącznie przez polskich autorów, podjęły trudniejsze zagadnienia: etnopolitykę⁸, zjawisko trybalizmu⁹ czy rolę tamtejszych elit władzy w okresie radzieckim¹⁰.

Komunistyczne doświadczenie Azji Centralnej powraca przy okazji analizy wybranych problemów z różnych dziedzin nauk: systemów po-

⁵ Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, Nomos, Kraków 1996.

⁶ E. Szczepanik, *Republiki Azji Środkowej 1941–1945: Oblicze gospodarczo-społeczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983; eadem, *Radzieckie republiki Azji Środkowej 1917–1941: Dzieje, gospodarka, społeczeństwo*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1987. Por. J. Halbersztadt, „*Republiki Azji Środkowej 1941–1945. Oblicze gospodarczo-społeczne*”, Elżbieta Szczepanik, Wrocław [etc.] 1983, „*Przegląd Historyczny*” 1984, nr 4 (75), s. 839.

⁷ Poszczególne tomy wydawane były w latach 2000–2005, pod red. T. Bodio, w Oficynie Wydawniczej ASPRA-JR (Warszawa).

⁸ A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, ASPRA-JR, Warszawa 2008.

⁹ A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2008

¹⁰ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – polityka*, ASPRA-JR, Warszawa 2008.

litycznych państw regionu¹¹, antropologii islamu¹², polityki pamięci¹³ czy edukacji historycznej¹⁴. Brakuje natomiast wciąż rzetelnej polskiej analizy wydarzeń dwudziestego stulecia w regionie. Nie jest to wyłącznie polska przypadłość, skoro nawet Siergiej Abaszyn, jeden z najbardziej uznanych badaczy Azji Centralnej, „unika” całościowego ujęcia radzieckiego doświadczenia Kazachów, Kirgizów czy Uzbeków, traktując o radzieckiej przeszłości regionu niejako przy okazji eksploracji problematyki ekonomicznej czy politologicznej¹⁵. Tym większa jednak wartość dzieła Vicky Davis i zarazem nadzieja na rychły przekład jej książki na język polski.

MICHAŁ KURYŁOWICZ

Instytut Rosji i Europy Wschodniej

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-5041-6683

michal.kurylowicz@uj.edu.pl

¹¹ R. Gortat, *Kirgistan. Natura zmiany systemowej*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2009.

¹² A. Cieślewska, *Islam with a Female Face: How Women are Changing the Religious Landscape in Tajikistan and Kyrgyzstan*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2017.

¹³ N. Shukuralieva, *Official Memory and Legitimization in Kyrgyzstan. The Revolutionary Past in the Public Statements of President Kurmanbek Bakiyev after 2005*, w: B. Törnquist-Plewa, N. Bernsand, E. Narvselius (red.), *Beyond Transition? Memory and Identity Narratives in Eastern and Central Europe*, Lund University 2015, s. 131–148.

¹⁴ M. Kuryłowicz, *‘To Speak to the Hegemon’: The Visions of Soviet Past in the History Coursebooks of Central Asia Countries*, „Politeja” 2023, nr 1 (82), s. 395–408; idem, *Z dala od frontu. Wielka wojna ojczyźniana w edukacji historycznej poradzieckich republik Azji Centralnej (casus Kazachstanu, Kirgistanu i Uzbekistanu)*, „Studia Polityczne” 2021, nr 2 (49), s. 23–40.

¹⁵ С.Н. Абаши́н, *Национализмы в Средней Азии: В поисках идентичности*, Алетейя, Санкт Петербург 2007; idem, *Советский кишлак: Между колониализмом и модернизацией*, Новое литературное обозрение, Москва 2015.